

# УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ В ЧОРНОМОРСЬКІЙ ВОЄННІЙ ФЛОТІ (Спогад учасника)

## Вступне слівце

Для майбутнього історика, який буде вивчати, аналізувати тогочасні революційно-визвольні події в Україні, а зокрема української революції в Чорноморській військовій флотії, на цьому подаю скорочено, фрагментами, відомі мені, як безпосередньому учаснику, деякі маловідомі фактичні дані, які можуть служити як причинки-еляборати<sup>1</sup> до історії змагань українців-моряків до опанування Чорного (Козацького) моря та Чорноморської військової флотії для Української самостійної держави – Української Народної Республіки. Цей мій спогад відноситься переважно до 1917 року Божого.

## Дещо про базу Чорноморської військової флотії

Севастополь-порт. Великий рейд – постійна стоянка усієї Чорноморської військової флотії. Крім того, ще дві малі бухти-затоки: Корабельна Слобідка та Килен-бухта. Порт, оточений захисними горами, не замерзає, а його довжина йде двома рукавами і простягається на яких 7–8 км довжини, а від моря [стоянку] захищали першорядні укріплення-фортеці.

Севастополь-місто – південний Кримський півострів, що його з'єднує з українським материком вузький пас – Перекоп. У 1917 році в Севастополі було багато історичних пам'яток, між ними Курган адмірала Нахімова, Панорама оборони в 1854–1855 рр., Біологічна станція, величавий науковий Акваріум, пам'ятник адміралу Нахімову та інші. Тоді, в 1917 р., курсував електричний трамвай, було дві православні церкви, реальне училище, жіноча гімназія і народні школи (московські), два театри, клуби, банки,



*Яким Христич народився 9 вересня 1884 р. в містечку Потоки Кременчуцького повіту на Полтавщині. Студіював у Петербурзі, Кременчуці, Тифлісі. Закінчив школу прапорщиків. 1915 року мобілізований і призначений до корпусу берегової оборони в Севастополі, де служив у ранзі мічмана.*

*У роки Визвольних змагань – провідний діяч Української чорноморської громади, комісар українських справ у Криму, губерніяльний комісар Полтавщини. Наприкінці 1920 р. інтернований у таборі для українських вояків у Ченстохові (Польща).*



промислові і торговельні підприємства-магазини та склади товарів. Запам'ятався розкішний Приморський бульвар з пишною південноморською рослинністю, деревами і квітами. Величава Графська пристань домінувала над портом. Коло неї стояв (на мертвому якорі) адміральський панцерник „Юрій Побідоносець”, звідтіля була панорама на рейд, де стояли кораблі воєнної флоти. Цивільне населення Севастополя в 1917 р. начислювано на 50 000. Були це переважно родини колишніх моряків флоти, а на периферії – в більшості українські колонії, теж з морських родин.

Слід ще, для повноти, згадати про мале містечко, скоріше велике українське село, Інкерман, яке знаходилося при кінці порту. Тут є висока гора (вапняк), всередині якої була видовбана церквця та багато різних переходів, криївок. Відвідувачі в 1917 р. знаходили тут домовини, видовбані у криївках, в яких ще були людські кістяки. Після<sup>2</sup> народних переказів, легенд, у тих скельних криївках ховалися християни-греки перед переслідуванням і різні небораки, яким загрожувала смертельна небезпека. Недалеко від Севастополя, може яких 2–3 км, у 1917 р. ще знаходили руїни – сліди колишньої грецької колонії Херсонес.

### **Перша ластівка революції з Петрограда**

Перші вістки про т.з. Всеросійську революцію у Петрограді 8 березня 1917 року, детронацію царя Миколи II, а значить, і розвал тюрми народів – самодержавної Московської імперії моряки Чорноморської воєнної флоти прийняли з небувалим ентузіазмом. Про революційні події у Петрограді вістки до Севастополя офіційно надійшли лише 12 березня, а перший всенародний мітинг тут відбувся 14 березня на майдані коло пам'ятника адміралу Нахімову, при участі кількох тисяч моряків і мешканців міста, між якими запримітили навіть кількох адміралів і капітанів, які мали в петлицях червоні стрічки. На цей мітинг прибули із Петрограда і Москви „аси” – російські партійні революціонери. Змістом їхніх промов було твердження, щоб замість царського встановити народно-республіканський устрій „на благо і щастя усім народам Великої Росії”. В тому сенсі прийнято й резолюцію. Під

*У 1921 р. замешкав у Коломиї, працював у місцевій друкарні, редагував часопис „Воля Покуття”. З 1944 р. – на еміграції, спочатку в Німеччині, потім у Канаді та США.*

*Публіковані тут спогади з часів Української революції на Чорноморській флоті написав до 50-ї річниці тих подій, уже наприкінці свого життєвого шляху.*

*Помер 27 березня 1971 р. в Чикаго (див. некролог у часописі „Вісті комбатанта”, 1971, ч.5).*

*Авторський машинопис (з рукописними виправленнями) спогадів Я.Христича подав до публікації український журналіст і історик з Аргентини Ігор Василик. Текст друкується за сучасним правописом. Без застережень виправлено явні описки, розкрито вживані автором скорочення. Примітки – редакційні.*



час мітингу морська оркестра грала „Марсельезу” і роздавалося грімке „ура-ура”! Того дня, 14 березня 1917 року, на щоглах усіх кораблів Чорноморської воєнної флоти, на фортецях, касарнях<sup>3</sup> морської піхоти і на урядових будинках та приватних домах Севастополя замаяли червоні прапори – прапори революції.

### **Початки Української революції в Чорноморській військовій флоті**

До Севастополя з України почали надходити ще не зовсім виразні вістки про те, що і там вже почалася Українська національна революція, що в столиці України Києві створено перший парламент України – Українську Центральну Раду та що відбувається Всеукраїнський національний конгрес – з'їзд представників українського народу зі всіх закутків України.

Вістки про український самостійницький здвиг<sup>4</sup> в Україні гучною луною відбилися й у Чорноморській військовій флоті. Серед національно свідоміших частин українців-моряків почала відживати воєнно-козацька традиція. Нащадки запорожців завзялися відновити славу своїх „чубатих” прадідів і голосно заявити своє історичне право на Синє (Козацьке) море. З великими, непередбаченими труднощами почалося купчення українських національних сил та прагнень до здійснення того, що було сотками літ втрачено під насильним пануванням Московщини. І от, на бойових кораблях воєнної флоти, на фортах твердині<sup>5</sup>, в касарнях морської піхоти Севастополя спонтанно почалася організація українських національних осередків-рад з єдиною метою: українізації Чорноморської воєнної флоти для України, разом з Кримом.

### **Севастопольська українська чорноморська громада**

На початку треба згадати про те, що у Севастополі від 1905 року існувала підпільна українська організація „Кобзар” – Братство тарасівців. Була це невелика група ентузіастів самостійницьких ідей України (подібно як ТУП<sup>6</sup>). „Кобзар” діяв безперервно аж до березня 1917 року, але коли вийшов із підземелля<sup>7</sup>, тоді був перейменований на Севастопольську українську чорноморську громаду як координаційну централю осередків-рад для ведення організаційних форм, [щоб] спрямувати усі можливі зусилля в напрямі українізації Чорноморської воєнної флоти. Тодішні діячі з підпільного „Кобзаря” скликали 15 квітня 1917 року загальні збори провідників-делегатів від уже існуючих осередків-рад, від яких прибуло понад 200 осіб; так що велика зала Азовсько-Донського банку заледве усіх могла вигідно примістити. Тими першими ширшими українськими революційними зборами проводив проф. В'ячеслав Митрофанович Лащенко, письменник-поет. Користаючи з нагоди численної кількості присутніх, проф. В.М.Лащенко виголосив довшу доповідь-реферат на тему історії України-Русі. Почав від княжих часів і далі перейшов на тему про Запорозьку Січ і козаків, які на своїх човнах-„чайках” здобували Чорне море (при цьому прочитав поему Тараса Шевченка „Гамалія”), боротьбу українського народу під проводами гетьманів, підкреслюючи повстання гетьмана Богдана Хмельницького і гетьмана Івана Мазепи. Далі говорив про те, що Московщина по-зрадницьки зламала Переяславський договір між Україною і Московщиною, [а також], як цариця Катерина зруйнувала Запорозьку Січ та закріпачила наш народ у панське



ярмо. Тепер, продовжував проф. В.М. Лашенко, коли в Росії почалася революція, скинуто деспотичний царський режим, уярмлені Московщиною народи, як Білорусь, Грузія та інші, почали визволятися і відновляти свої самостійні, незалежні держави, прийшов і для України довгожданий, після майже тристолітньої неволі, слухний час визволитися-відірватися і нам від ворожої Московщини і на своїх землях відновити свою незалежну самостійну державу українського народу. До боротьби за своє історичне право в Україні та за Чорне (Козацьке) море повинні одностайно стати також і українці-моряки. Наш Пророк Тарас Шевченко у своєму „Заповіті” закликає земляків-українців: „Вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю Волю окропіте”.

Промову-реферат проф. В.М.Лашенка (яка тривала понад дві години) присутні слухали з запертим віддыхом, мовби були загіпнотизовані, бо оце вперше почули про історію України, про її поневолення під московським „караулом”. Вони раніше нічого не знали, хіба дехто дещо ще в дитинстві чув від своїх дідів про гетьманів і козаків, та й то дуже мало, бо перекази забулися.

Після промови проф. В.М.Лашенка відбулась ділова нарада, на якій обговорювано плани, інструкції для осередків-рад щодо їхньої дальшої діяльності на місцях. У тих осередках-радах тоді вже начислювано приблизно 7000 членів, а це було заледве 10% цілого стану українців-моряків у Чорноморській военній флоті.

### **Рада Севастопольської чорноморської громади**

На загальних зборах представників українських осередків-рад, що відбулися 15 квітня 1917 року, вибрано і затверджено раду-управу Севастопольської української чорноморської громади, як керівного і об'єднуючого центру в Севастополі, в такому складі: проф. В'ячеслав Митрофанович Лашенко – голова, заступники голови: учитель М.Коломієць і матрос С.Пашенко, секретарем став учитель С.Лихоніс. Члени (з різними функціями): В.Богомолець – прокурор морського суду, Володимир Савченко-Більський – капітан берегової оборони, інженер М.Некляєвич – корабельний інструктор, Д.Дежур – мічман, Іван Прокопович – боцман, Іван Усенко – штурман, Яким Христич – мічман, В.Вітинський – кондуктор, Д.Величко – прапорщик морської піхоти та ще дехто, прізвищ їх вже не пам'ятаю.

На цих же зборах були вибрані делегати-члени до Української Центральної Ради у Києві: мічман Я.Христич і матрос С.Пашенко як повноправні представники ради Севастопольської української чорноморської громади.

Ще про раду СУЧГромади. У липні 1917 р. у Севастополі відбулися вибори до міської управи. Тоді теж був вибраний радним міського самоврядування проф. В.М. Лашенко і з того приводу він зрікся бути даліше головою СУЧГромади. На його місце вибрано головою мічмана Якіма Христича.

### **Центрофлот**

З перших днів Всеросійської революції, 25 березня 1917 року у Севастополі був зорганізований т.з. Центрофлот – Морська рада депутатів, так би мовити – морський парламент, або інакше: Совмордеп (Совет морських депутатів). Центрофлот мав би бути рівнорядним чинником для кермування справами військової флоти – співпраці зі штабом головнокомандуючого адмі-



рала Колчака (наш земляк із Чернігівщини), [щоб] узгоднювати розпорядки щодо управління військовою флотою і портами Чорного моря. Склад персональний депутатів Центрофлоту був різнонаціональний (переважно матроси та старшини нижчих ранг). Депутатами від СУЧГромади були: матрос С.Пашенко, боцман Іван Прокопович, мічман Д.Дежур, штурман Іван Усенко, інженер М.Неклієвич, прапорщик Д.Величко та деякі голови-представники українських осередків-рад.

### **Як переводилась українізація військової флоти**

Рада Севастопольської української чорноморської громади, мала, хоч приблизні, статистичні дані про те, що в складі Чорноморської військової флоти українці-моряки, старшини різних ранг, матроси і контингент морської піхоти становлять значно переважаючу більшість (щось нібито до 70%), спираючись на ту безумовну чисельну перевагу, рада СУЧГромади ухвалила вимогу до Ради морських депутатів – Центрофлоту, а також і до штабу головнокомандуючого військовою флотою адмірала Колчака про негайне переведення українізації усієї Чорноморської військової флоти і портів Чорного моря. Бралось до уваги, що усі моряки-українці одностайно повстануть і ситуація буде легко опанована для України.

Щоб відповідно оформити ультимативну вимогу до названих чинників, рада СУЧГромади, для вирішення такої великої ваги проблеми, скликала надзвичайні збори членства і голів-представників від рад-осередків, щоб осягнути їхню опінію<sup>8</sup> з місць діяльності. Вже перед зборами, зі щоденних донесень до секретаріату СУЧГромади, а тепер на зборах голови і представники рад-осередків звітували про те, що на місцях ситуація українізації військової флоти не представляється так, як того можна було б сподіватися. Вже саме заснування наших національних осередків-рад та пропаганда українізації військової флоти явно зустрілися з безкомпромісно-ворожим спротивом зі сторони росіян – моряків вищих і нижчих ранг та інших „інородців” при незрозумілій нейтральності численної частини наших, національно несвідомих моряків-українців, які, надихані московськими революційними гаслами, пленталися за ними під одним лише кличем: „Боротьба з царським самодержавним режимом”. Кількасот років московської неволі і русифікація наших людей майже затерли сліди української національної самобутності.

На цих зборах звітодавці ширше інформують про те, що, вражені ростом українських впливів у Чорноморській військовій флоті, росіяни-моряки та ті, що з ними, поширюють шалену акцію проти нашої. Щоденні мітинги на кораблях і в морській піхоті проти „мазепинців-хахлов” набирають несамоїтої гостроти. Були вже випадки бандитських нападів на членів осередків-рад, як то сталося на панцернику „Пантелеймон” (бувний „Князь Потемкин-Таврический”), де було покалічено кількох наших матросів – свідомих українців. Крім того, було кілька подібних випадків на фортах і касарнях морської піхоти. До тих революційних подій, які відбувалися на кораблях, фортецях і касарнях морської піхоти, головнокомандуючий адмірал Колчак заховувався<sup>9</sup> якимось невиразно-пасивно.

Після виявлення тих несприятливих обставин збори ухвалили, щоб проект-вимогу ради СУЧГромади поки що відложити, але українізацію



воєнної флоти наполегливо пропагувати та якомога здійснювати. Щоб якнайширше розгорнути нашу активність, збори ухвалили: улаштувати віча-мітинги, демонстрації та відзначувати українські національні і народні свята з доповідями-рефератами, а тим самим розбуджувати національну свідомість. На доповнення цієї ухвали член ради СУЧГромади Іван Усенко поставив внесок<sup>10</sup>, щоб для пропаганди використовувати місцевий щоденник „Крымский вестник”, уміщувати там статті, дописи, навіть на „общепонятном языке”, – про Україну і її історію, а крім того, видати ілюстрований збірник „Сине море”. Внесок прийнято і зараз-таки вибрано редакційну колегію в складі: проф. В.М.Лашенко, інженер М.Некльевич і Я.Христинч. На видавничий фонд осередки-ради декларували збір грошей.

### **Український Великдень у Севастополі**

Перша величава маніфестація українців-моряків відбулася на другий день Великодніх свят 1917 року. Тоді-то вулицями Севастополя марширувала кількатисячна маса моряків з українськими прапорами – синьожовтими і малиновими – та великим портретом Тараса Шевченка. Мешканці міста із заінтересуванням приглядалися цій небувалій у Севастополі параді українських моряків, а для москалів-єдинонеділимців була це незрозуміла і неприємна несподіванка.

В той же день, надвечір, у цирку „Труці” відбувся й перший прилюдний мітинг-віче. Місця і велика арена були вщерть вповнені моряками і цивільними громадянами, між якими були старшини і моряки росіяни. Предсідником мітингу і головним промовцем був голова СУЧГромади В.М.Лашенко, який виголосив реферат на тему „Історія України від княжих часів, Запорізька Січ, Переяславський договір”. [Він сказав:] „Московщина по-зрадницьки знехтувала й окупувала Україну по цей день. Тепер, коли Україна визволяється з московського ярма і стає самостійною державою, незвичайне значення для України має Чорне – Козацьке море”. Після промови проф. В.М.Лашенка ухвалено резолюцію, в якій підкреслено: приступити до українізації Чорноморської воєнної флоти, яка тепер належить Україні! Резолюцію прийнято подавляючим числом моряків-українців грімким „Слава...Слава...” (Під час читання й прийняття резолюції росіяни почали виходити.) Мітинг тривав майже дві години й відбувся спокійно і без заворушень зі сторони противників-росіян, хоч до такого могло прийти.

### **Українські Зелені свята у Севастополі**

Дальшою болючою несподіванкою для московських єдинонеділимців, які всякими способами і засобами проводили пропаганду-агітацію проти українізації Чорноморської воєнної флоти, були українські Зелені свята 10 травня 1917 року у Севастополі. На перший день Зелених свят, по старій традиції, рада СУЧГромади улаштувала величавий похід вулицями міста, а саме: кілька селянських драбинчастих возів, наповнених сіном, повільно везли наравду „чумацькі-круторогі”, ситі воли. Всі вози (було їх шість) були рясно удекоровані квітами і зеленню. На тих возах сиділи і стояли молоді дівчата в народних костюмах, з вінками на головах і в різнобарвних лентах, між ними наші браві молоді хлопці-моряки. На одному возі



між дівчатами сиділа жінка старшого віку в мальовничому полтавському старовинному козацькому костюмі. Була це полтав'янка Оксана Колчак, дружина командуючого військовою флотою адмірала Колчака. Під час походу на возах лунали українські народні пісні. Було то справді величаво-гарне, чаруюче національне святкування Зелених свят – символічне видовище, яке, на жаль, у Севастополі вже більше не повторилося.

Домівка ради СУЧГромади в день Зелених свят була відповідно удекорована всередині і ззовні, а на балконі вивішені синьо-жовтий і малиновий прапори та прибраний квітами портрет Тараса Шевченка.

В цей пропам'ятний день українських Зелених свят у Севастополі на щоглах усіх кораблів Чорноморської військової флоти, на твердинях берегової оборони і на касарнях морської піхоти, вперше по віковій неволі, гордо замаяли українські національні прапори – прапори Волі! Це й була перша велика перемога українців моряків-чорноморців! Після Зелених свят наш національний прапор маяв майже на більшій половині кораблів військової флоти аж до грудня 1917 року. (Про ці Зелені свята у Севастополі київська „Нова рада” умістила мій обширний репортаж.)

### **„Бабушка” Брешко-Брешковська у Севастополі**

Дальші події у Севастополі у зв'язку з українізацією Чорноморської військової флоти проходили у виснажуючому напруженні. Нові володарі нової „матушки” Росії, т.з. Временное правительство, непримиримі послідовники єдинонеделімської концепції, а разом з ними і московські „демократи” – соціалістичні партії занепокоїлися розвитком подій, самостійницьким українським рухом, діяльністю Української Центральної Ради в Україні. Зокрема затривожила їх доля Криму та українізація Чорноморської військової флоти. Щоб якось унешкідливити процес наростання національної свідомості українських моряків у військовій флоті, до Севастополя почали навідуватись з Петрограда і Москви єдинонеделімські пропагандисти, партійні московські патріоти – есери і есдеки.

За тиждень пізніше, після відбутих у Севастополі українських Зелених свят, прибули сюди „столичні гості”. Першою приїхала московська революціонерка Брешко-Брешковська із зграєю „асів” – соціалістичних партійних провідників. Брешко-Брешковська була знана як „бабушка російської революції”. (Дійсно, „бабушка” Брешко-Брешковська була вже старшого віку, худорлява, немічна, що її мусили вести під рамена, хоч красномовна і динамічна дискусіоністка.)

На просьбу небажаних петроградсько-московських „гостей” рада СУЧГромади улаштувала для них віче-мітинг у цирку „Труці”. Як і попереднім разом, велике приміщення цирку було вщерть переповнене переважно матросами, а між ними було зауважено присутність деяких адміралів, капітанів, лейтенантів і цивільної публіки москалів-неделімців.

На трибуні засіли: провідник віча, голова СУЧГромади В.М.Лашенко, капітан В.Савченко-Більський, учитель М.Коломієць, боцман Іван Прокопович, штурман Іван Усенко, мічман Я.Христич, прапорщик морської піхоти Д.Величко. Поруч них Брешко-Брешковська, Чернов і ще кількох партійних „асів”-есерів і есдеків.



Першою промовляла Брешко-Брешковська. Треба було чути, щоб подивляти її громову красномовність. Крім неї, інші „гості” у своїх промовах малували ідилічне „співжиття усіх народів”, [говорили] про „нові обрії майбутньої великої нової демократичної Росії”, де усім будуть надані нові форми місцевого самоврядування, а передусім українському народові „Юго-Западного краю Російської демократичної республіки!” Усі вони – „гості” закликали [діяти] до „взаємного порозуміння” та „об’єднаними силами створити нове життя усім народам Росії, які були гноблені царським деспотичним правлінням”.

Контр-промовцями від СУЧГромади були проф. В.М.Лашенко, М.Коломієць, Прокопович, І.Усенко, Я.Христич. Говорилося на теми: повне відокремлення України від Росії-Московщини, Чорне море з портами і Чорноморська воєнна флота разом з Кримським півостровом мають належати до вільної Самостійної України.

Над виголошеними промовами відбулися гострі дебати. Особливо „столичні гості” були проти розчленування Росії та проти приєднання Криму і Чорноморської воєнної флоти до України. Після дебат, які внесли певний неспокій і напруження серед кількатисячної маси присутніх, користаючи з того, Брешко-Брешковська запропонувала виголосити до присутніх свою резолюцію, на що проф. В.М.Лашенко погодився, щоб перевірити настрої змішаної аудиторії.

На превелике здивування „гостей”, за резолюцією Брешко-Брешковської піднеслося може яких півсотні рук (очевидно „єдинонеділимців”). Натомість за резолюцією Ради СУЧГромади, яку відчитав проф. В.М.Лашенко, піднісся ліс рук та [розляглися] громові довготривалі оплески і вигуки „Слава!..Слава!..”

Брешко-Брешковська, на яку у Петрограді і Москві покладали велику надію, що вона своєю красномовністю і революційним авторитетом, улесливими обіцянками в майбутньому уласкавить „хахлов”, щоб вони відмовились від сепаратистичних прагнень, або [зможе] бодай внести між українцями-моряками розладдя, розчарована своєю невдачею, ще того самого вечора разом зі своїми супутниками – соціалістичними „демократами” – виїхала до Одеси.

### **„Главковерх” Александр Керенський у Севастополі**

Внедовзі після візиту Брешко-Брешковської, вже 10 червня 1918 року, до Севастополя „завітав” міністр військових справ Временного правительства Росії „главковерх” Александр Федорович Керенський. Гонорова парада відбулася на майдані перед пам’ятником адміралу Нахімову. „Главковерх”, проходячи разом з командуючим Чорноморською воєнною флотою адміралом Колчаком перед вистроєну гонорову варту, довго промовляв до моряків про „одну спільну мету народів Росії якнайскоріше й побідоносно закінчити війну з Німеччиною”. Промовляв дуже красномовно, але непереконливо. Промова закінчилась (на команду) гучним „ура-ура”.

А.Ф.Керенський був убраний у піввійськову маринарку<sup>11</sup>, широкі штани-галіфе, бронзові чобітки, в руці паличка-стек, якою в повітрі все маніпулював неначе „шаблею”.



Того ж дня, ввечері, відбулося надзвичайне засідання Ради морських депутатів – „Центрофлоти” для прийняття високого столичного „гостя” – „главковерха” А.Ф.Керенського. На цьому засіданні, крім А.Керенського, були присутні удекоровані орденоносці-єдиноподільці – деякі адмірали, капітани і лейтенанти, між якими був і адмірал Колчак. Перше слово було дано А.Керенському, який багато говорив про „победу русскої армії” на фронтах війни з Німеччиною і її союзниками, яку то війну треба на полі і на морі об’єднано скоро скінчити на користь Росії, щоб Временное правительство могло приступити до нових „обріїв” – здійснювати нові реформи місцевого самоврядування, а особливо народам „Юго-Западного краю Росії”. Ці „великі реформи переведе законним порядком” Государственная Дума-парламент, який буде скликаний Временним правительством „свободної Росії”, лише [треба] прикласти усі зусилля на „победоносне” закінчення війни. Промову „главковерха” А.Ф.Керенського присутні адмірали та разом з ними єдиноподільські „победоносці” прийняли голосним „ура-ура” і аплявзами<sup>12</sup>. Їхній настрій був святочно-радісним.

Але в той настрій несподівано вніс дисонанс член ради СУЧГромади і член „Центрофлоти” штурман Іван Усенко, коли підніс питання про відокремлення України від Росії, українізації Чорноморської воєнної флоти та приєднання Криму до України, яка на все те має історичні права. Наступила констернація<sup>13</sup> і понура, гробова мовчанка, яку перервав розгарячений від немилої несподіванки „сам” А.Ф.Керенський, який з притиском, як би з погрозою, відповів, що про такі „експерименти” зараз ще рано говорити і діяти! Треба усім нам спільно, всіма силами рятувати „досягнення Всеросійської революції”, яка вже загрожена, а про все інше будуть рішати Всеросійські Народні Збори – Государственная Дума”. Поденервований і розлючений, відходячи, приобіцяв знову відвідати Севастополь при спокійній „атмосфері”, коли таких питань більше вже не буде! (А.Ф.Керенський мав особисту охорону: десять озброєних вояків та двох цивільних детективів.)

Метою приїзду А.Ф.Керенського до Севастополя, як і Брешко-Брешковської, було внести між українцями-моряками дезорганізацію і тим припинити або сповільнити українізацію воєнної флоти. Цей хитрий підступ цілковито невдався, але ще більше нацькував москалів проти моряків-українців.

### **Наші успіхи і невдачі**

Після провокаційних візит „столичних гостей” – Брешко-Брешковської та Керенського – ще більше посилювалася завогнена нагінка проти українських національних осередків-рад. Для повноти образу причинилося ще й те, що між вищим командуванням воєнною флотою була меншість адміралів, капітанів і лейтенантів українського роду, які себе назовні не виявляли, а заховувалися нейтрально. Тоді було відомо про те, що воєнною флотою командували, поруч адмірала Колчака, відомі царедворці-монархісти, які виразно ставились ворожо до українізації воєнної флоти. Вони не тільки відверто саботували українську акцію, але ще й під’юджували своїх побратимів – матросів-москалів всякими засобами проти національно свідомих моряків-українців. Для ілюстрації пригадуємо кількох лише знаних прізвищ україно-



фобів-адміралів з 1917 року: Романовський, Озеров, Протасов, Римський-Корсаков, Єрмаков, Саблін, Євдокимов, Клочковський, Фабрицький, Ворожейкін та інші, разом з такими ж їхніми побратимами капітанами і лейтенантами. Головнокомандуючий військовою флотою і портами Чорного моря адмірал Колчак до тих подій, які відбувалися у флоті й Севастополі, ставився пасивно, так, як би нічого не було.

З тих невідрадних, тривожних революційних часів в Україні пригадується, що тоді, коли на обширах українських земель під проводом Української Центральної Ради стихійно зривався український народ до нового незалежного державного життя, тоді, коли народні маси – селянство України – щораз більше зростало національно, тоді, коли свідоме українське вояцтво і робітництво прагнуло державно-творчої праці на своїх землях, то моряки-українці Чорноморської військової флоти (в більшості) все ще були під впливом московських соціалістичних і єдинонеділимських ідей. До зросту української національної свідомості не могли причинитися два головні морські центри – порти Чорного моря: Севастополь – військової і Одеса – торговельної флоти. В цих портах український елемент, під оглядом національним, був дуже-дуже слабим!

Незважаючи на обставини, які тоді створилися, рада-управа Севастопольської української чорноморської громади щодо українізації військової флоти застосувала тактику, яку проводив Український генеральний військовий комітет у Києві для організування українських частин нашого вояцтва з тодішньої російської армії.

Отже, рада-управа СУЧГромади ухвалила, щоб українізацію військової флоти переводити ступнево, обсаджуючи поодинокі бойові кораблі виключно українськими моряками – командним складом і матросами. Хоч і не була це легка справа, через сильний спротив росіян, все-таки на початку увінчалась [вона] чималим успіхом. І так першим, що підніс український національний прапор 12-го липня 1917 року, був міноносець „Завидний”. Промотором цієї історичної події був голова осередку-ради на цьому міноносці боцман Іван Прокопович. Після міноносця „Завидний” вневдовзі були українізовані панцерник „Синоп”, панцерник „Пантелеймон”, крейсер „Пам’ять Меркурія”, транспорт „Прут”, кілька міноносців і підводних човнів, між ними модерний „Нерпа”. Але найбільшим успіхом було, що нам пощастило обсадити і вповні заволодіти велетнем-дредноутом „Воля” (бувчий „Імператор Александр III”). На дредноуті „Воля” замаєв розкішний прапор, на якому була намальована жінка – емблема України – з написом „Не плач, Мамо, не журися, Твої сини на морі добувають Тобі Волю – усміхнися”. (Цей прапор, разом з іншими, був у Києві у Чорноморському курені ім. Гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.) Це й були перші бойові одиниці Української чорноморської військової флоти Української Народної Республіки.

Дальший темп українізації військової флоти надто сповільнився в зв’язку з воєнними подіями в Україні, хоч на багатьох воєнних кораблях ще довгі місяці у Севастополі повівали українські національні прапори та малинові – запорізькі. Але після великих зусиль і боротьби з москвофілами до повного опанування усієї Чорноморської військової флоти для України, при існуючих тоді в Україні подіях, було ще аж надто далеко, а сили наші вичерпувалися.



## Делегації членів Української Центральної Ради

Перебуваючи у Києві і беручи участь у пленарних засіданнях УЦРади і на Першому військовому з'їзді, я запрошував членів УЦРади і Генерального військового комітету відвідувати Севастополь, де відбувається українізація Чорноморської воєнної флоти, і тим причинитися до успіхів ради-управи СУЧГромади у тій важливій для України справі. Перша делегація, що прибула до Севастополя, була від Генерального військового комітету під проводом Степана Письменного, матроса Балтійської воєнної флоти. Зустріч цієї делегації з моряками-чорноморцями була великою сенсацією, а особливо переконуючою була промова С.Письменного щодо доцільності і необхідності українізації Чорноморської воєнної флоти, яка також вже почалася переводитися і в Балтійській воєнній флоті. Другим промовцем був поручник Армії УНР А.Ган, який інформував про Перший військовий з'їзд та про організацію Української армії і про боротьбу проти московських наїзників-більшевиків в Україні. Якщо судити по довготривалих оплесках присутніх, переважно моряків-українців, у великій театральній залі (приміщувала понад тисячу осіб), то делегатів Генерального військового комітету прийнято вповні доброзичливо.

Другою делегацією були члени УЦРади від фракції УПСР революціонерів під проводом Ю.Охримовича. Делегація мала два публічні віча (в тій самій театральній залі, яка знову була переповнена, головні членами осередків-рад, матросів і старшин нижчих ранг). Делегати у своїх промовах порушували національно-територіальні, політичні і земельні справи України. Обидва віча пройшли з повним успіхом та вдовolenням як делегатів, так і присутніх моряків.

Остання делегація – членів УЦРади від фракції УСДРП партії під проводом Івана Романченка – прибула до Севастополя 26 червня 1917 року, після проголошення Першого Універсалу Української Центральної Ради. Виїжджаючи із Києва разом з делегацією, захопив я яких три сотні примірників того універсалу для Севастополя, і вже на другий день після приїзду розіслано [його] до усіх осередків-рад, розліплено у місті, на Графській пристані, на пам'ятнику адміралу Нахімову, на касарнях морської піхоти та на урядових будинках Севастополя.

У неділю 28 червня 1917 р. рада-управа СУЧГромади улаштувала прилюдне віче-мітинг у тій же театральній залі, яка на цей раз була переповнена, буквально „тріщала” від небувалого натовпу присутніх, переважно моряків-українців (було чимало й русотяпів). Предсідник віча В.М.Лашенко привітав і представив гостя із Києва, члена УЦРади Івана Романченка, який відчитав Перший Універсал УЦРади – Автономної України. Громовим голосом почав читати І.Романченко „Перший Універсал Української Центральної Ради до українського народу на Україні й поза Україною суцього”. Прелегент<sup>14</sup> читав даліше з інтервалами і сильнішим підкреслюванням деяких уступів тексту Універсалу: „Народе український! Народе селян, робітників, трудящого люду! Волею твоєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української землі...” (На залі почувлися



голоси-крики „Встать!”, і дійсно, всі присутні встали і стояли до кінця читання універсалу). Кінцевий уступ універсалу прелегент відчитував сильніше, підкреслюючи кожне речення: „Народе український! У твоїх руках доля твоя!” Цей, Перший Універсал Українська Центральна Рада ухвалила і видала у Києві 23 червня 1917 р. Цим І.Романченко закінчив читання Універсалу. ([Розляглися] бурхливі оплески.)

Як доповнення до відчитаного Першого Універсалу УЦРади я ще відчитав склад першого уряду – Генерального Секретаріату України, затвердженого УЦРадою: В.Винниченко – голова і внутрішні справи, С.Єфремов – міжнародні справи, Х.Барановський – фінанси, Б.Мартос – земельні справи, М.Стасюк – продовольчі справи, С.Петлюра – військові справи, В.Садовський – судові, І.Стешенко – освітні справи, Павло Христюк – генеральний писар.

На цьому проф. В.М.Лащенко проголосив віче закінченим, подякував присутнім за так численну участь і за додержаний, лояльний, порядок і спокій. Після того сцена заройлася моряками-українцями, які густо обступили І.Романченка, дякували йому за виголошення Першого Універсалу і просили частіше до них навідуватись у Севастополі.

Прибуття до Севастополя делегацій членів УЦРади, їхні прилюдні доповіді-реферати відіграли для ради-управи СУЧГромади допоміжну роллю в справі українізації воєнної флоти та, мабуть, не одному незрячому братові, українському морякові, розкрилися очі. Але разом з цим збільшувався й антагонізм між єдиноділимцями-русотяпами і свідомими українцями-моряками, боротьба ще більше завогнувалась при байдужості командного складу та нейтральному становищі великої частини моряків-українців. У Чорноморській воєнній флоті вже починалася анархія, яку поки що сяк-так стримував „Центрофлот” – Рада морських депутатів.

### Візита моряків до Сімферополя

Управа Українського національного союзу Криму в Сімферополі телефонічно запрошує раду СУЧГромади прислати делегацію моряків-українців до Сімферополя 18 серпня 1917 р. на параді частинно українізованого місцевого гарнізону. Запрошення приймаємо і на означений день делегація чорноморців – членів СУЧГромади в числі 10 осіб прибула до столиці Криму Сімферополя.

На міському майдані застаємо дефіляду<sup>15</sup>, вітаємось по-військовому і з великим заінтересуванням приглядаємось до вправ національно свідомих українських вояків військового гарнізону. Тут, у Сімферополі, об’єдналися вперше брати – вояки-українці суходолу і моря. Вечором у домівці Національного союзу відбулося для чорноморців прийняття. При цій нагоді знайомлюсь з прапорщиком російської армії Юрком Тютюнником (пізніше легендарним генералом Армії УНРеспубліки). То власне він, Юрко Тютюнник, взявся перевести українізацію військового гарнізону Сімферополя з блискучим результатом для України.

На цій вечірці голова управи Національного союзу С.С.Прибила повідомив про те, що мене Національний союз іменував членом УЦРади Кримського півострова.



## Большевицька пропаганда в Чорноморській військовій флоті

Тоді, коли з великими перешкодами управа СУЧГромади зі своїми осередками-радами на місцях частинно переводила українізацію військової флотії, все частіше почали відвідувати [Севастополь] непрошені „гості” – моряки вже збільшеної Балтійської військової флотії, щоб проводити тут, у Севастополі, шалену комуністичну пропаганду. Правда, на початку поважного успіху ще не мали, хоч і були вже між моряками-москалями їхні однодумці і виразні симпатички. Але помалу большевицька гангрена запускала і тут своє отруйне коріння. Для перманентної-безперервної пропаганди большевики-балтійці прислали до Севастополя кадр своїх агентів-агітаторів, якими кермувала і проводила цією большевицькою акцією старша жінка, комуністка жидівського походження Голда Богуславська.

### Перше поважне заворушення у Севастополі

Під час засідання Другого військового з'їзду у Києві, в якому я брав участь як делегат Севастопольської української чорноморської громади, від президії з'їзду одержую невиразного змісту телеграму із Севастополя: „Заколот у флоті”. Щоб довідатись, що там сталося, мусив негайно виїхати до Севастополя. Тут, на місці, довідаюсь про те, що з Балтійської військової флотії прибула більша група матросів-большевиків і, при допомозі місцевих почервонілих матросів, переважно москалів, вчинила поважний заколот: роззброювали старшин-офіцерів флотії, кріпості, морської піхоти і авіації, брутально відбираючи у них кортики і револьвери, загрожуючи розстрілами (як то вже відбувається у Кронштадті). „Гості” вдерлися і на адміральський панцерник „Юрій Побідоносець”, вимагаючи від адмірала Колчака віддати свою зброю, загрожуючи наставленими револьверами. Але адмірал Колчак свій адміральський золотий кортик і револьвер викинув за борт – у море. Відважний вчинок адмірала Колчака мав свої добрі наслідки. На приказ Ради морських депутатів – „Центрофлоту” це заворушення на третій день було зліквідовано. Розчаровані і огірчені тим наказом „гості”-балтійці примушені були звернути всю відібрану у старшин-офіцерів зброю і кортики та скоро відїхали, залишивши у Севастополі свою „ячейку” – пропагандистів під управлінням згаданої Голди Богуславської.

Напад балтійців-большевиків у Севастополі залишив по собі пригнічення і розгубленість серед старшинського складу і матросів-українців флотії. Така ж розгубленість на якийсь час була запанувала і між членами управителів СУЧГромади та в деяких осередках-радах.

Адмірал Колчак після інциденту з балтійцями-большевиками залишив Севастополь і виїхав на Далекий Схід визволяти царську родину з неволі, вже як „блюстителю” царського трону. (Трагічна доля адмірала Колчака відома.)

Головнокомандуючим Чорноморською військовою флотою, після резигнації<sup>16</sup> адмірала Колчака, став адмірал Немітць, який не мав повної влади як у Севастополі, так і портах Чорного моря, яку перебрала Рада морських депутатів – „Центрофлот” – військово-адміністративний чинник збройних сил військової флотії, берегових укріплень, морської піхоти і всього іншого у Севастополі і чорноморських портах, разом з Одесою.



## Тривожні вісті з Києва

Коли у Севастополі і війсьній флоті – після нападу балтійських моряків-більшевиків – встановлено відносний спокій і порядок, праця ради СУЧГромади та в осередках-радах провадилась даліше, хоч значно послаблена, тоді з Києва наспіли тривожні вістки про те, що збільшевичений полк донських козаків посувається на Київ з метою зліквідувати УЦРаду і уряд УНРеспубліки. Про це повідомило раду СУЧГромади Міністерство військових справ УНРеспубліки за підписом Симона Петлюри. На цю загрозу рада-управа СУЧГромади, в порозумінні з представниками осередків-рад і впливовими членами „Центрофлоту”, висилає до президії УЦРади і Міністерства військових справ телеграму такого змісту: „Чорноморська воєнна флота висилає до Києва корпус озброєних моряків”. Ця наша телеграма була негайно видрукувана в українській і російській пресі Києва. (Про це ми довідалися з надісланого нам примірника „Нової ради”.) Через кілька днів Військове міністерство УНРеспубліки нас повідомило, що загроза зустрічі з моряками-чорноморцями так несподівано вплинула на команду донських козаків, що їхній полк взяв інший маршрут і Київ обминув. Стверджуючи правду, це був наш провокаційний виступ, бо тоді про висилку моряків-чорноморців до Києва ще й мови не було. Але вже зродилась щаслива думка, щоб таку виправу моряків треба-таки чимскоріше зреалізувати, бодай під претекстом, що здобутки революції є загрожені.

### Морський курінь ім. Гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

Хоч рада Севастопольської української чорноморської громади вже знала, що донські козаки обминули Київ, а все ж таки, сподіваючись у той непевний час різних фронтово-внутрішніх несподіванок, думка вислати до Києва моряків, як охорону УЦРади і уряду УНРеспубліки, почала набирати реального змісту. На вимогу ради СУЧГромади, наших осередків-рад та наших депутатів „Центрофлоту” останій дав свою згоду вирядити моряків-чорноморців до Києва. В прискіпшеному порядку організується Морський курінь ім. Гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного в складі приблизно понад 600 озброєних матросів, старшин і підстаршин флоти і морської піхоти. Приготування до виїзду (подачі 30 товарових вагонів) забрало три дні. За цей час вже зголосилось від наших осередків-рад 612 охочих взяти участь у виправі.

18 листопада 1917 року були уже всі на станції Севастополь, заладували 600 рушниць, 10 кулеметів „Люїс” і відповідну кількість набоїв до рушниць і кулеметів. Кожний „мандрівник” мав при собі військовий матрац, теплі ковдри-одіяла, білизну, зимові куртки, бо в Києві холодно, не так тепло, як у Криму. На подорож, на два тижні, взяли харчових продуктів і менажжикотелки, і ще того самого вечора Морський курінь вирушив у дорогу, до столиці України Києва.

Перед від'їздом був зорганізований провід Морського куреня в такому складі: підполковник Плещук – комендант<sup>17</sup>, мічман Дежур – писар, боцман Прокопович – господар, штурман Усенко – скарбник, мічман Я. Христич – комісар Морського куреня.



## Зустріч з донськими козаками

Подорож моряків-чорноморців поволеньки потягом посувалася вперед без ніяких пригод на проминутих залізничних станціях аж до несподіваної зустрічі 22 листопада 1917 р. на станції Калинівка з донськими козаками. (На станції Калинівка ми одержали „Нову раду” з текстом Третього Універсалу УЦРади, в якому була проголошена незалежність України – Української Народної Республіки<sup>18</sup>.)

Довідавшись, що тут знаходиться полк донців, підполковник Плещук дав морякам приказ бути на всякий випадок напоготові до якихось непорозумінь зі сторони козаків, виставити у дверях вагонів кулемети і рушниці в бойовому порядку та ждати на його розпорядки. (Сталося якимось так, що наш потяг і [потяг] донців стояли напроти себе, на недалекій відстані.)

Штаб полку донських козаків запросив до себе наших делегатів на переговори. Ми на те запрошення погодились і від Морського куреня делегатами були: підполковник Плещук, мічман Дежур, штурман Усенко, комісар Христич. Від донців у переговорах участь брали полковники Тимофеев і Уточкін, майор Турчин та два фельдфебелі. Почувши від нашої делегації, що із Севастополя до Києва їдуть кілька ешелонів моряків (хоч і була [це] неправда, лише для застрашення), штабовці-донці просили їх не роззброювати, [заявляючи], що вони в дальшій дорозі ніяких бешкетів або насильств над мирним народом чинити не будуть, а скоро і спокійно залишать територію України і повернуться додому – на Донеччину. Як пізніше виявилось, слова [вони] додержали, бо не було проти них ніяких скарг, хоч у дорозі їх чимало „потурбували” українські повстанські залоги. З донськими козаками ми розсталися дружньо.

### Прибуття морського куреня до Києва

Нарешті наш потяг „причалив” до Золотоверхого Києва на станцію Київ-пасажирський ранком 24 листопада 1917 р. На двірці<sup>19</sup> нас зустрів член СУЧГромади – тепер як відпоручник<sup>20</sup> Морського комітету УЦРади – капітан В.Савченко-Більський, який допоміг нам перевезти увесь наш багаж до приміщення колишньої юнацької школи на Тимофіївській вулиці. Згадане приміщення, заздалегідь зарезервоване для моряків, було з двох окремих п'ятиповерхових будинків (один фронтовий, другий, через подвір'я, зі залізними брамами), обведених високими мурованими стінами, так що вихід був лише один – на Тимофіївську вулицю.

Моряки розташувалися досить вигідно по більших ясних кімнатах, з готовими ліжками, подушками, простиралами і теплими коцями-одіялами. Це було доповнення до того, що вони зі собою привезли. Я мав свою окрему кімнату в другім будинку – через подвір'я. Разом зі мною ще мешкало кількох моряків-старшин.

### Зустріч чорноморців з проф. Михайлом Грушевським

Після відпочинку з дороги й обильного сніданку, десь коло 10 години ранком, прийшов капітан В.Савченко-Більський з пропозицією від Морського комітету, щоб моряки Морського куреня, з рушницями і прапорами,



військовим маршем вулицями міста – для маніфестації – попрямували до будинку Центральної Ради. На приказ коменданта підполковника Плещука моряки стройними рядами прибули на призначене місце і стали в „каре” перед Педагогічним музеєм, де містились Центральна Рада, Генеральний військовий комітет і уряд Української Народної Республіки. (Мимоходом згадую про те, що на фронті, вгорі того будинку ще не був знятий великий чорний двоголовий орел – емблема московського тут панування, тож моряки просять дозволу його „розстріляти”. Такого дозволу я не міг дати, бо стрілянина викликала б переполох у місті).

Незабаром першим прийшов голова Центральної Ради – Президент УНРеспубліки проф. М.С.Грушевський, а потім надійшли голова Генерального військового комітету Симон Петлюра, прем’єр уряду УНРеспубліки Володимир Винниченко та деякі члени УЦРади. Комендант Морського куреня підполковник Плещук подає команду: „Струнко! Рушниці на гонор!” Прапороносці схиляють прапори перед головою УЦРади – Президентом і членами уряду УНРеспубліки. (Прибувши військова оркестра заграла привітальних „туш”.) Я, як комісар Морського куреня, представляю проф. М.С.Грушевському і членам уряду УНРеспубліки моряків-чорноморців, які прибули до Києва в розпорядження УЦРади і Уряду УНРеспубліки, та вітаю їх від моряків-українців Чорноморської воєнної флоти і від сюди прибулих чорноморців. Схвилюваний проф. М.С.Грушевський, дякуючи за привітання та прибуття до Києва мореплавців – нащадків запорожців, виголосив коротку промову [про] історію Чорного (Козацького) моря та його величезну вагу для молоді відродженої України – УНРеспубліки. При цьому мене розцілував, а я цей поцілунок передав підполковнику Плещукові для усіх моряків у Севастополі і тут присутніх.

Після [того] проф. М.С.Грушевського ще вітали і промовляли до моряків Симон Петлюра і В.Винниченко. На цьому парада була закінчена і чорноморці тим же військовим порядком вернулись до свого приміщення – юнацької школи. Про прибуття до Києва Морського куреня вже було повідомлення у „Новій раді” та москвофільській газеті „Киевская мысль”, що було великою сенсацією для мешканців міста, які облягали вулиці, якими маршували моряки, і деякі казали, що це, мабуть, моряки впали сюди з іншої планети, бо вже тепер рідко було зустріти такі здисципліновані військові частини.

### **Моряки вітають Українську Центральну Раду**

Того самого дня, коли ми прибули до Києва, 24 листопада 1917 року відбувався пленум УЦРади. Комендант Морського куреня підполковник Плещук порадив мені, щоб я під час засідання членів УЦРади зложив привіт від моряків – українських чорноморців. Користаю з цієї поради і за дозволом голови УЦРади проф. М.С.Грушевського, передаю привіт Українській Центральній Раді і урядові УНРеспубліки від українців – моряків Чорноморської воєнної флоти та від прибулих до Києва моряків Морського куреня ім. Гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. У своєму слові повідомляю про те, що над Козацьким Чорним морем розгорнувся і гордо повіває український національний синьо-жовтий прапор Вільної України. Мою коротку



привітальну промову члени УЦРади постановом з місць довго оплескували з вигуками „Слава чорноморцям!” (Під час моєї промови галерея УЦРади була переповнена прибувшими моряками і цивільною публікою, які теж приєдналися до привітальних оплесків.)

Про прибуття до Києва моряків-чорноморців і про мою промову в УЦРаді українська преса Києва відгукнулася прихильно, але русофільська „Киевская мысль” у репортажі відгукнулася на ту подію з певним сарказмом. Зміст подаю з пам'яті, бо друкованого тексту не маю: „Вчера в Центральной Раде, когда говорил депутат Христич от имени украинцев-моряков Черноморского военного флота, тогда стены Педагогического музея дрожали от громовых аплодисментов”.

### **Морський курінь на роздоріжжі**

В другій половині січня 1918 року, коли на Київ насувалися большевицькі орди Муравйова, рада СУЧГромади у Севастополі одержала від підполковника Плещука із Києва повідомлення про те, що місцеві збільшевичені робітники підняли повстання проти УЦРади і уряду УНРеспубліки та що якась нібито військова частина гарнізону (говорилося про військовиків полку ім. Гордієнка), а також і наш Морський курінь проголосили себе нейтральними за виїмком малочисельних вояків УГА – київських Українських січових стрільців, які ще підтримували такий-сякий лад у місті.

Обов'язки комісара Морського куреня примусили мене виїхати із Севастополя до Києва, щоб на місці довідатись про причини нейтральності Морського куреня, який я застаю zdeкомплектований і байдужий до всього, що діється у Києві. Комендант підполковник Плещук розповів, що тоді, коли большевицька протиукраїнська пропаганда набрала на силу та приготувлялося загальне повстання у Києві, багато наших моряків охопила паніка і більша половина матросів нашого куреня самовільно кудись зникла, розбіглася. Крім того, ще треба буде якусь сотню або й більше матросів, виразно почервонілих, негайно відпустити, а залишити лише більш надійних, приблизно яких до 250 осіб. На нашій таємній нараді підполковник Плещук, І.Усенко, І.Прокопович, Д.Величко і Я.Христич розглянули і обговорили ситуацію та в результаті вирішили відпустити в безтермінову відпустку „рожево-почервонілих”. Так Морський курінь „скорчився” до приблизно 225 членів – моряків, старшин і матросів, які беззастережно виконували накази коменданта підполковника Плещука.

### **Моряки морського куреня в обороні Києва**

Як вище було згадано, збільшевичені робітничі організації Києва підготувляли і таки підняли повстання від т.з. Жидівського базару і на Поділлі, коло Дніпра. Це примітивне „повстання” наші моряки, під особистою командою підполковника Плещука, успіли зліквідувати. Відібрано було два кулемети „Максим” та кількадесят рушниць, які залишили вбиті і ранені „повстанці”. Наші моряки в тих боях втратили трьох своїх товаришів: Гната Ониська, Трохима Муху і Якова Перейму. Похоронено їх з військовим церемо-



ніалом на кладовищі Флорівського жіночого монастиря, а після того в ресторані „Семадені” на їх честь уладжено поминки громадського характеру при участі кількох членів УЦРади, Генерального військового комітету, коменданта залози Києва полковника М.Ковенка, начальника міліції П.Богацького та інших. Від куреня були підполковник Плещук, Усенко і Христинч.

За кілька днів після розгрому „повстанців” у Києві появилася нова загроза для мешканців – загальний страйк робітників, в наслідку якого страйкують електривня, водотяги, пекарні, трамвай. Мешканці великого міста Києва – без води, світла, хліба і комунікації. Після наради у коменданта міста полковника Ковенка підполковник Плещук бере зі собою з півсотні моряків і йдемо до міського водопроводу, який знаходився тоді недалеко від Дніпра. Там, як довідалася наша розвідка, щовечора має засідати т.з. страйковий комітет. У пізній темний вечір ідемо, скрадаючись попід стінами домів, бо з деяких чути було постріли, і на кінці Хрещатика спускаємось ярмом в долину, минаємо страшно запущений пам’ятник Хрещення Русі-України, обережно підходимо до освітленого будинку водопроводу, ставимо стійки<sup>21</sup> коло входових дверей та вікон, сміливо входимо всередину. Коли ми увійшли, то побачили таку картину: комітетчики остовпіли від несподіванки і наставлених проти них рушниць. Один з комітетчиків тримав у руках чорну „бомбочку”, яку відібрав підполковник Плещук, наставивши на нього револьвер, та приказав усім стати і повернутись до стіни з піднятими руками на головах, а моряки зараз перевели трус по кишенях, відібрали шість наганів і якісь папери. Як виявилось, це був дійсно страйковий комітет у повному складі – 12 осіб і тут мав своє засідання.

При цих „операціях” знайшли ми не тільки протоколи і записки їхніх попередніх нарад, але і списки фабрично-районових провідників. З тих записок-протоколів ми довідались, що головою комітету був Тимофій Волобуєв. Підполковник Плещук наказав йому і ще трьом вийти наперед, наказав матросам, щоб їх зв’язали, та [заявив], що забере як закладників і вони, як і інші, будуть розстріляні, якщо за годину не розпочнуть діяти водопровід і електривня. Бачачи таку гостру загрозу підполковника Плещука, голова комітету Волобуєв просить дати їм десять хвилин на нараду, на що дозвіл одержав. Нарада комітетчиків ухвалила страйк припинити. Підполковник Плещук зажадав, щоб зараз був написаний протокол, який мають підписати усі члени страйкового комітету, а, крім того, щоб зараз же телефонічно було повідомлено районіві комітети, що й було зроблено. Протокол був написаний і підписаний, в якому сказано: страйковий комітет наказує страйк припинити негайно і не відновляти та зараз же урухомити електривню, водотяг і пекарні, а також вранці нормально пустити в рух трамваї. (Цей протокол підполковник Плещук взяв з собою.) На всякий випадок голову Тимофія Волобуєва ми таки взяли до здійснення постанов страйкового комітету.

І дійсно, ми ще не встигли зробити і півдороги до нашої домівки, як вже місто було освітлене електрикою і появилася вода. Волобуєва було відпущено.

Прибувши до домівки, телефонуємо до коменданта полковника Ковенка, що страйк припинено. А вранці був уже хліб з пекарень і нормальний рух трамваїв.

## Моряки Морського куреня ліквідують грабіжників

В історії Визвольних змагань України за свою державну незалежність відмічено чимало про жахливі, криваві дні, що їх пережили мешканці столиці Києва, а особливо тоді, коли вже від 6 лютого 1918 року з недалекої відстані було чути безпереривний гуркіт тяжких гармат наступаючих на Київ червоних орд Муравйова, [що стріляли], запалюючи місто, вогненними і фугасними стрільнями<sup>22</sup>. Користаючи з хаосу, який у таких непевних обставинах витворився, підміський грабіжницький елемент розпочав „генеральний наступ” на залізничні станції Київ-пасажирський і Київ-товарний, розбиваючи вагони та грабуючи державне і приватне майно.

Десь коло години дев'ятої вечором телефонує до нас – Морського куреня – голова Військового міністерства УНРеспубліки отаман Симон Петлюра за допомогою, щоб післати моряків на обидві станції – Київ-пасажирський і товарний розігнати грабіжників. При тому попередив, щоб були обережні, бо грабіжники мають зброю і вже були стріляли наших вояків, які відмовились вступати з ними у відкритий бій і вернулись до касарень. Отже грабіжникам дано повну свободу розкрадати майно. На закінчення розмови отаман Симон Петлюра просить, щоб після повороту моряків до касарень зателефонувати йому про висліди виправи в який-будь час ночі.

Виконуючи наказ отамана Симона Петлюри, комендант куреня підполковник Плещук сформував два відділи<sup>23</sup> моряків (по півсотні), щоб рівночасно охопити обидві станції. На цю непевну „екзекуцію” вирушаємо у годині десятій. Під час нашого походу темної ночі місто зловіщо-мертве, хіба десь-не-десь пролунає якийсь заблуканий постріл та відгуки-детонації тяжких гармат наступаючого московського ворога України. Прибувши на станцію Київ-товарний, застаємо тут страшну руйнацію. Грабіжники не звертають ніякої уваги на прибувших моряків, дальше розбивають вагони і виносять те, що там знайдуть для себе, кудись виносять поза вагонами, а більшість скидають під вагони на знищення.

Довго дивитись на таке злочинство моряки не могли. На пострах стріляють вгору раз, другий, третій, але грабіжники на таке попередження не звертають ніякої уваги та продовжують своє, мабуть, у переконанні, що це була лише забава. Розгніваний на таке зухвальство підполковник Плещук не бачив уже іншого способу їх розігнати і дав наказ засипати грабіжників градом куль, раз і другий у товпу, яка дерлася до вагонів. Кулі сипались по вагонах і під вагонами і лише тоді, коли вже були вбиті, а ще більше ранених, чого грабіжники не сподівалися, не ставивши ніякого опору, [вони] почали панічно розбігатись та ховатись під дальшими вагонами або й на своїх наладованих возах повтікали додому, залишивши на місці вбитих і ранених. Така сама операція була теж переведена і на станції Київ-пасажирський. Спокій і порядок на обидвох залізничних станціях Києва був привернений на пару днів.

Моряки з тієї виправи повернулися коло години другої ночі. Згідно наказу отамана Симона Петлюри, підполковник Плещук і я пробуємо, хоч це пізня ніч, телефонічно здати звіт, якщо хтось з Військового міністерства відізветься. На наше здивування, відзивається отаман Симон Петлюра і я, як комісар куреня та учасник „виправи”, здаю звіт – рапорт про ліквідацію грабіжників, причому моряки примушені були ужити зброї, в наслідку чого були вбиті і ранені. На цей мій рапорт отаман Симон Петлюра роздратовано



викрикнув: „Не треба було в товпу стріляти, а лише вгору на пострах – настрашити! Такого наказу – стріляти в товпу і забивати людей – я вам не міг дати! Недобре зробили, не по-людськи поступили, бо ж ми були і є демократами, шкода наших збаламучених людей!” І невдоволено-гостро grimнув слухавкою.

(Наведений епізод свідчить, що Симон Петлюра, цей твердий і рішучий вояк, що вмів кувати свої рішення і йти до них, не хитаючись, був людиною великого серця – справжній народолобець!)

### **Столиця України в огні**

Після ліквідації моряками Морського куреня повстання місцевих комуно-більшевиків на т.зв. Жидівському базарі і Подолі, страйкового комітету та грабіжників на залізничних станціях Києва спокій у місті недовго тривав, бо червоні орди Муравйова скоро підсунулись під саму нашу столицю, захопили станцію Київ-товарний і звідтіля почали сильними, гураганними залпами з тяжких гармат обстрілювати місто запальними і фугасними стрільнями, що відбувалося вдень і вночі безпереривно. Київ горів зі всіх сторін. Поцілений стрільном горів дім-музей проф. М.С. Грушевського, одне стрільно впало на скляний дах Української Центральної Ради, пробило дах, впало досередини – будинок парламенту України згорів. Жахливі, повні трагізму й крові дні переживали мешканці Києва від північного ворога – Московщини. Вечором 9 лютого 1918 р. сиджу я в готелі „Франсуа”, в кімнаті капітана В. Савченка-Більського, обговорюючи події дня, не передбачаючи того, що наступний ранок може бути для нас, як і для інших, нещасливим у своїх наслідках. Як би нібито попередження якась заблукана куля пробила у вікні шибу і застрягла на протилежній стіні, пролетівши мимо нас.

Тієї ж ночі 9 лютого 1918 р. авангарди орди Муравйова увійшли до Києва. Наші урядові чинники УНРеспубліки сподівались продержатись у Києві ще кілька днів після підписання у Бересті-Литовськім мирного договору між Україною і Почвірним союзом. Але наскок большевиків перекреслив все, і так уряд, як і деякі члени Малої ЦРаді поспішно мусили виїхати до Житомира, не маючи часу попередити кого слід.

### **Трагічний кінець Морського куреня**

Катастрофальною несподіванкою для моряків Чорноморського морського куреня ім. Гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного у Києві був ранок 10 лютого 1918 року. Вчасним<sup>24</sup> ранком ми довідались про те, що минулої ночі у Київ вступили червоногвардійці Маравйова. Болюче почули ми вістку, що уряд і міністерства УНРеспубліки, частина членів Малої Центральної Ради разом з проф. М.С. Грушевським, військова залога і міська міліція спішно вночі виїхали в напрямі Житомира, забувши з поспіху (або вже не мали можливості) повідомити про евакуацію не тільки Морський курінь, а навіть деяких членів уряду і УЦРаді. Положення для моряків створилося безвихідне, бо відступати масово вже не мали найменшої можливості. Десь коло години шостої ранком 10 лютого 1918 р. нашвидко скликаємо нараду, на якій ухвалюємо, як одинокий вихід зі скрутного становища, негайно, зараз же залишити цей будинок та хто може і схоче пробиратися до Житомира або до своїх осель поза Києвом. Але коли наша нарада ще не була закінчена, настав трагічний момент для

моряків своїми наслідками, коли до нашого будинку під'їхало два автопанцерники червоних з наставленими проти дверей і вікон кулеметами, а, крім того, ще й надійшла піхота і зайняла позиції проти вихідних дверей і брами, а до наших кімнат вскочило кільканадцять озброєних большевиків з наказом усім вийти на вулицю, де їх окружено з наставленими багнетами. Про будь-який спротив або втечу не було й мови – моряки попали в „капкан”.

Моряки-чорноморці, українські патріоти, що лише кілька днів тому жертвенно прислужилися урядові УНРеспубліки, тепер соромно обездолені, забуті, пригноблені знайшлися<sup>25</sup> у ворожій московській неволі.

Користаючи з метушні, яка створилася, я і мої двоє друзів недолі (ми були в цивільних одягах) [вийшли з кімнати], пощастило нам непомітно вирватись з тієї халепи та задніми переходами втекти на подвір'я до наших приміщень у другому корпусі. На наше здивовання, сюди большевики не заглядали, аж дивно.

### У добровільній кам'яній тюрмі

Як довго продовжувались арештування і відправка моряків-невільників у невідоме, [діставшись] до корпусу, в якому схоронився я і мої друзі-моряки Тиміш Лучка та Прокіп Манджура, – ми не чули й не знали. Години, як на злість, задовго тягнуться. Надійшов уже й темний вечір, і мої друзі змовились, щоб тікати, намовляючи і мене. Але я відмовився. Отже Тиміш Лучка і Прокіп Манджура (обидва з Херсонщини) знайшли проломану в мурі діру і повтікали, залишився я сам. (Тих друзів я зустріну [потім] у Коростені.) Раніше в цьому корпусі вечорами і ночами бувало дуже гамірно, а тепер так тихо і так сумно бути самому. Проминуло багато часу, увесь день до пізнього вечора. Мій годинник показує 22.45. Пізній, похмурий, сльотний вечір. Думаю, як з цієї тюрми вирватись непомітно. Вихід одинокий через подвір'я на фронт – Тимофіївську вулицю. Рішаюсь на втечу, залишаю мій паршивенький „чемодан”, беру лише наган та пачку набоїв до нього, мій одинокий „доробок” з Морського куреня. З тривоною і запертим віддыхом, обережними кроками проминаю на подвір'ї навалені купою рушниці, кулемети і менажки та стаю перед відкритою брамою, тримаючи напоготові наган. На моє щастя, ніч темна і захмарено, капає мжичка – не то сніг, не то дощик зі снігом, що зараз замерзає. Так стою перед брамою і думаю, як проскочити непомітно на вулицю. Нарешті, Слава Провидінню Божому, я на вулиці, ховаюсь у тіні стін під домами, а відійшовши трохи далі, насмілився-таки подивитись і заледве бачу, як на сходах будинку Морського куреня сидів – мабуть спав – большевик з рушницею. В місті було чути стрілянину. Напевно, „герої” Муравйова ліквідували „ворогів народу”.

Моїм щастям було ще й те, що тут недалеко мешкала секретарка Міністерства освіти уряду УНРеспубліки Дарка Носенко, студентка Київського університету, зі своїми двома сестрами – Оксаною чотирнадцяти і Варваркою дванадцяти літ, обидві учениці жіночої гімназії, до яких я пізньої ночі так несподівано приволікся. Дівчата і їхня господиня дому, старша жінка-українка, щиросердечно мною заопікувалися, зготовили мені вечерю, бо ж я буквально голодував майже тридцять годин, пив лише воду, яка ще там була.



Про трагічний кінець українських патріотів – чорноморців Морського куреня ім. Гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного – ніколи не може забутися! Ще й сьогодні, півстоліття тому, в пам'яті встають такі незабутні героїчні постаті Морського куреня, як-от підполковник Плещук, боцман Прокопович, який перший підніс український прапор на міноносці „Завидний”, штурман Усенко, мічман Дежур, прапорщик Величко та багато-багато інших. Нестерпно насувається і бентежить питання: хто відповідає за цей національний злочин – віддати на тортури і поталу понад двісті моряків-українців у руки безоглядного московського ворога України?

### Моя щаслива втеча з Києва

Під червоним – большевицьким пануванням у Києві я пробув ще два непевні дні. Завдяки спритності і відвазі дівчаток-гімназисток, які цілий день увихалися по домах своїх товаришок, щоб дещо довідатись про події в місті, бо вже на другий день прибуття червоних почала „діяти” ГубЧека. З того, що могли довідатись дівчата від своїх знайомих про долю моряків Морського куреня, принесли сумні вістки, а саме: [що] заарештованих моряків насамперед було замкнено в будинку Оперного театру та що в той же вечір, вночі, було розстріляно 13–15 моряків, а решту кудись вивезено і сліди за ними пропали. Дівчата ще довідались – чули від знайомих, що Чека у Києві розстріляла кількох ніби міністрів уряду УНРеспубліки чи членів УЦРади, а кого саме не змогли взнати. Проходячи попри будинок юнацької школи, дівчата бачили прапори Морського куреня, які були вивішені на балконі, [а] тепер скинуті і затоптані в болото. Дівчата хотіли їх забрати, під претекстом ганчірок, але їм не дозволено.

Отже від своїх молоденьких „розвідчиць” приблизно знаю про те, що і як діється у Києві, ще й про те, що Чека розпочало хатні ревізії<sup>26</sup> по центральних вулицях до Липок і далі, в інших дільницях. Ця обставина примушує мене негайно вибиратися в дорогу, щоб не потрапити знову в якусь халепу та не наражувати добрих людей на прикрі наслідки переховування у себе „ворога народу”. Журюся перед дівчатами тим, що я не маю якогось документа – паспорта чи якоїсь большевицької посвідки, щоби уникнути арешту тут або при заставі Святошина, по дорозі до Житомира. Мої сердобольні опікунки-дівчата десь роздобули для мене паспорт якогось помершого поляка-римокатолика, років на сорок старшого від мене. Може, цей покійник врятує мене від напасті, нехай з Богом спочиває.

І так 12 лютого 1918 року, надвечір, рушаємо в дорогу, коли вже почало добре сутеніти. Кажу „рушаємо”, бо зі мною – під „ескортою” – пішли дві молодші дівчинки – Оксана і Варка (старша, Дарка, залишилась у Києві). Дівчата мали йти до дому своїх родичів, які мешкали у м.Малин, а дорогу вони добре знали. Щасливо проминули ми першу большевицьку заставу на Жидівському базарі, без пригод і обшуків. На останній заставі перед Святошином, найпильніше стереженій червоними, було кілька вартових, озброєних рушницями і наганями. На цій заставі вартовий, молоденький комунар, та ще двоє з ним розбишак нас обступили, а „маладець” з ручною ліхтаркою довго „возився” – перечитував мій „паспорт” і сказав, що можемо спокійно йти. Тому що на обидвох заставах, які ми проходили, вимагали лише від мене

документа та шупали по кишнях, а на дівчаток-дітей не звертали уваги, їм удалося, у великих хутряних „муфтах“-зарукавниках, пронести мій наган і пачку набоїв. Коли „маладець“ нас відпустив, ми якось кілька мінут стояли нерішучо, а я ще запитав, чи ще сьогодні можу повернутись. Він каже: „да-да, можна, тільки не поздно“. Добре, що ми мали той наган, бо мандрівка житомирськими лісами в той час була небезпечна, але його уживати не прийшлося. Як тільки ми трохи далше відійшли від застави, гнали через Святошин що було духу, щоб якнайдалше відірватися від Києва. Аж десь, пробігши яких 15 км, зайшли в село і заночували у жидівському заїзді-коршмі. На другий день, надвечір, без ніяких пригод у дорозі (попри нас „пролітали“ брочки з утікачами) ми – дівчата і я – змучені, зголоднілі, заболочені, бо йшли навпростець мокрими полями, заледве доволочилися до м.Малина, на передмісті якого була садиба Носенків, – до родини дівчат.

Тепер, коли проминає майже півстоліття, мило мені згадувати з вдячністю за щедре прийняття і гостину, які я зазнав у незнайомих людей – українських патріотів. Як також при всякій нагоді згадую про моїх ангелів-хоронителів, відважних супутниць – дівчаток Оксану і Варку та їхню старшу сестру Дарку, цих будівничих Вільної України.

### Від Малина до Житомира

Ранком 15 лютого 1918 р. прощаю моїх любих супутниць – дівчаток і дуже гостинних господарів Носенків та лагоджусь вирушати в дальшу дорогу аж до Житомира. Насилу вдалося мені приміститись на жидівській „балагулі“, переповненій нашими втікачами, з жінками і дітьми. Примістився я на „козлах“ разом з хлопцем-візником, бо в закритій „буді“ місця не було. Погода тоді була препаскудна, падав легкий сніжок-дощик на розмоклу дорогу, так що худенькі заморені конята ледве тягнуть ноги під важким тягарем, а дорога далеченька, хлопець їх немилосердно підганяє, але коники, мабуть, до таких побоїв призвичаєні, не дуже поспішають. Нарешті тільки надвечір насилу-таки дотяглися до Житомира – місця тимчасового перебування наших державних установ.

Якраз того самого вечора, як я приїхав, відбулося засідання Малої ЦРаді під проводом голови проф. М.С.Грушевського, при малій участі членів. На цьому засіданні інформую про події у Києві під терором большевиків – ГубЧека, про розстріл членів УЦРаді та ще деяких знаних політичних діячів. Невимовно було мені боляче розповісти про трагічний кінець українських моряків-чорноморців Морського куреня, які в числі понад 200 осіб попали в полон розлючених червоногвардійців і Чека, та [про те], що ними вже було розстріляно щось 13–15 моряків, а решту кудись вивезено на тортури і знищення. За цей національний злочин супроти моряків, яких „забули“ попередити при панічному виїзді з Києва, обвинувачую: комендатуру військової залоги, комендатуру київської міліції та членів Морського міністерства. Мою сумну інформацію про загибель моряків-чорноморців члени Малої ЦРаді вислухали з видимим зворушенням та вписано [її] до протоколу засідання (здається, тоді секретарював М.Єремійв). Та що з того зворушення!? Хіба що буде пересторогою на майбутнє.



## Перша зустріч з німецькими військами

Тому що і на Житомир наступали большевицькі орди, прийшлося нашим державним міністерствам і установам залишити місто вже після того, як кийвські Січові стрільці під командою полковника Є.Коновальця здобули Коростень. (Між іншим, у Коростені я зустрів своїх приятелів-моряків Морського куреня Прокопа Манджуру і Тимоша Лучку, яких поліція заарештувала як підозрілих волоцюг-диверсантів. Отже прийшлося їх виручати на свою відповідальність, а вони зараз вступили в ряди Січових стрільців.) Потяг, в якому були члени Малої ЦРаді, члени Уряду УНРеспубліки та губерніяльні і повітові комісари, члени соціалістичних партій, деякі військові хворі, інваліди та багато політичних діячів, посувався на захід, у напрямі Ковеля, під охороною частин Армії УНР і УГА<sup>27</sup>.

Перша зустріч з новими „визволителями” – німцями відбулася на малій залізничній станції (не пам’ятаю назви), на якій зупинився потяг уряду УНРеспубліки. Там вже стояв потяг з ешелоном німецьких військ, до якого пішов міністр Порш. До нашого потяга наближався німецький вояк, який тримав у руці і жадібно їв великий кусень ковбаси і білий хліб – „французьку булку”, другу тримав під пахвою. Бачачи це, ми зрозуміли, що так притягає німців до України, текучою молоком і медом.

## Міністерство морських справ УНРеспубліки

Зо зростом, розвоєм українізації Чорноморської воєнної флоти у Севастополі при уряді Української Центральної Ради у Києві 23 грудня 1917 року було утворено Секретаріат морських справ (пізніше Морське міністерство). Першим секретарем-міністром був проф. Дмитро Антонович, а останнім – контр-адмірал М.Билинський (трагічно загинув під Базаром у листопаді 1921 р.).

Правдою є та незрозуміла на той час обставина, що ані Секретаріат морських справ, ані Міністерство не мали ніякого впливу на події, які відбувалися в Чорноморській воєнній флоті, хоч рада-управа Севастопольської чорноморської громади все – періодично – повідомляла про стан українізації воєнної флоти і запрошувала членів Секретаріату-Міністерства відвідувати Севастополь для закріплення воєнної флоти для УНРеспубліки. Але наші намагання були без відповіді і, на прикрість нам, таки ніхто не відвідував.

Однак було незаперечне вияснення про те, що при Секретаріаті-Міністерстві морських справ працювала спеціальна комісія при участі висококваліфікованих інженерів – кораблебудівничих фахівців, які наполегливо підготовляли далекойдучі плани-проекти для майбутньої розбудови могутньої української воєнної морської потуги – Чорноморської воєнної флоти – модерними бойовими одиницями – дредноутами, крейсерами, міноносцями, підводними човнами і морською авіацією, а також і новими фортифікаціями твердині – берегової оборони Севастополя і портів Чорного і Озівського моря. В цих проєктованих планах були навіть підготовлювані старшинські кадри для морської піхоти та ґрунтова реорганізація вищого командування воєною флотою. Але через воєнні події, які відбулися на території Української Соборної Народної Республіки, ці плани-проекти не могли бути здійснені.

На цьому морська сторінка мого літопису „Українська революція в Чорноморській воєнній флоті” закрилась.

## ПРИМІТКИ

- 1 Причинки-еляборати – додаткові матеріали.
- 2 Після – тут: за, згідно з.
- 3 Касарня – казарма.
- 4 Здвиг – тут: збір, з'їзд.
- 5 Твердиня – тут: фортеця.
- 6 ТУП – Товариство українських поступовців – нелегальна міжпартійна громадсько-політична організація, що діяла в 1908–1917 рр.
- 7 Підземелля – тут: підпілля.
- 8 Опінія – думка, погляд.
- 9 Заховуватися – тут: ставитися.
- 10 Внесок – тут: пропозиція.
- 11 Маринарка – піджак.
- 12 Аплявз – оплески.
- 13 Констернація – збентеження, розгубленість.
- 14 Прелегент – доповідач.
- 15 Дефіляда – військовий огляд, парад.
- 16 Резигнація – зречення, залишення (посади).
- 17 Комендант – тут: командир.
- 18 Помилка автора. III Універсалом від 20 листопада 1917 р. УЦР проголосила Українську Народну Республіку, яка зберігала федеративний зв'язок з Російською республікою. Самостійність і незалежність УНР проголошено IV Універсалом від 22 січня 1918 р.
- 19 Двірець – тут: вокзал.
- 20 Відпоручник – представник.
- 21 Стійка – тут: варта.
- 22 Стрільно – гарматний набій, гарматень.
- 23 Відділ – тут: загін.
- 24 Вчасний – тут: ранній.
- 25 Знайтися – тут: опинитися.
- 26 Ревізія – тут: трус, обшук.
- 27 УГА автор називає сформовані в Києві відділи Українських січових стрільців (див. с.152).